

Вартовий українства
(Борис Грінченко – народний учитель, громадський та політичний діяч)

У статті висвітлено просвітницької діяльності Бориса Грінченка як народного вчителя, громадського та політичного діяча на зламі ХІХ та ХХ століть.

Ключові слова: Борис Грінченко, біографія, видавнича діяльність, педагогічна діяльність, політичні погляди.

The guard Ukrainians (Borys Grinchenko - people's teacher, public and political figure)

The article highlights the educational activities of Borys Grinchenko as a national teacher, a public and political figure at the turn of the 19th and 20th centuries.

Key words: Borys Grinchenko, biography, publishing activity, pedagogical activity, political views.

Демократизація суспільства, розбудова незалежної держави зумовлюють зацікавлення науковців і громадськості вітчизняною історією, поглиблюють інтерес до вивчення життя та діяльності митців, представників науки та культури кінця ХІХ – початку ХХ століття, коли на історичну арену виходила молода плеяда борців за українську національну справу, найяскравішим представником якої, безперечно, був Борис Грінченко.

Сьогодні ми знаємо Б. Грінченка як письменника, поета, автора славнозвісного «Словаря української мови», але наголосимо на найголовнішому: він – один з небагатьох будителів національної свідомості, один з будівничих національної ідеї, один з істинних патріотів України.

Глибоко символічним є той факт, що один з його літературних псевдонімів – Вартовий. Таким чином письменник свідомо визначав свою роль і своє місце в суспільних процесах.

Метою цієї статті є висвітлення просвітницької діяльності Бориса Грінченка як народного вчителя, громадського та політичного діяча на зламі ХІХ та ХХ століть.

Життєвий і творчий шлях Б. Грінченка, його педагогічну діяльність досить докладно розкрито в багатьох працях дослідників. Особливий сплеск появи публікацій про Б. Грінченка був пов'язаний із відзначенням 100-річчя від дня його народження в 1963 р. Віддаючи належне освітянській діяльності Бориса Дмитровича, їхні автори (М. Гуменюк, А. Погрібний, В. Яременко та ін.) основну увагу зосередили або на літературній спадщині ювіляра, або на його ідейно-політичних пошуках. А. Погрібний на основі маловідомих джерел, архівних матеріалів висвітлює літературну та громадську діяльність письменника, відтворюючи складний процес становлення його світогляду, розкриває творчість Б. Грінченка – поета, прозаїка, драматурга, критика, мовознавця, організатора видавничої справи [12]. Серед багатьох сучасних публікацій, в яких аналізується творча спадщина Б. Грінченка, особливою ґрунтовністю вирізняються дослідження М. Веркалець, А. Животенко-Піанків, Л. Козар, Н. Копиленко, О. Неживого, С. Світленко та ін. [1,6,8,9,10,13].

У контексті проблеми формування національної самосвідомості наприкінці XIX – початку XX століття особливо значущою є педагогічна спадщина Бориса Грінченка. Роботі народним учителем він присвятив десять років життя. З 1881 р. молодий педагог викладав на Харківщині, у селах Введенське, Тройчатє (Єфремівка) та Олексіївка. Цього ж року на сторінках галицьких видань з'явилися вірші Б. Грінченка під псевдонімом І. Перекотиполе. Незважаючи на всі складнощі подальшого життя, Борис Дмитрович уже не залишав літературної творчості. Його поезії, оповідання, повісті, драми, науково-популярні розвідки, фольклорні та етнографічні дослідження тощо стали важливою складовою української культури.

Влітку 1887 р. відома діячка освіти Х. Алчевська запросила Бориса Дмитровича вчителювати в Олексіївську школу Слово'яносербського повіту на Катеринославщині. Залюблений у рідний народ, його самобутню культуру, Борис Дмитрович страждав від того, що як педагог змушений був утілювати в життя русифікаторську політику царського уряду. Щодня стикаючись із сумнівними наслідками навчання дітей малозрозумілою для них мовою, молодий учитель вирішив таємно викладати їм українську грамоту. В 1888 р. він склав та розмалював буквар, за яким навчав учнів, у наступному 1889 р. створив ще один рукописний підручник – першу після букваря книжку для читання «Рідне слово».

Проте ці підручники не були єдиними саморобними книжками у спеціальній бібліотеці, яку збирав учитель для школярів. Оскільки українських дитячих книжок бракувало, він у такий же спосіб «випускав» свої переклади та оригінальні твори, складав збірники творів інших письменників. Так з'явився на світ журнал «Квітка», в якому вміщувалися оповідання, вірші, загадки й невеликі статті науково-популярного характеру [9].

У школі учні працювали з офіційно визнаними підручниками й усі письмові роботи виконували російською мовою. Але необхідні пояснення вчитель робив українською, а час від часу в класі проводилося колективне читання українських книжок. В результаті навчання, згадувала М. Грінченко, учні знали, що «єсть Україна і Московщина, що єсть мови українська та московська, а не панська й мужицька, і добре тямили, що в школі треба відповідати тією мовою, якою до тебе говорять. Через те й відповідали вони начальству завсігди по-московському... Отже, хоч і не вкраїнська була школа в Олексіївці, та все ж. Повчившись в їй, школярі знали, що вони українці, знали історію і географію України, знали про всіх видатних письменників і про їх писання, знали про тяжке, безправне становище України, знали про Галичину запевне більше, ніж тодішній пересічний українець-інтелігент. І свої знання уміли висловити путящою українською мовою» [7, с. 65].

Незважаючи на велику зайнятість у школі, Б. Грінченко не припиняв літературної діяльності, вивчив чеську мову. В олексіївський період Борис Дмитрович написав цілу низку оповідань з народного життя. Це, зокрема, «Каторжна» (1888 р.), «Олеся», «Грицько» (1890 р.), «Украла», «Кавуни» (1891 р.), «Панько», «Батько та дочка» (1893 р.) та ін. [2]. Грінченкова проза просякнута знанням реалій народного життя, щирою любов'ю до людей та

рідної землі. Чітка життєва позиція письменника-народолюбця відбилася в рядках оповідання «Олеся»: «Кожен чоловік повинен боронити від усякого ворога рідний край, не жаліючи свого життя» [2, с. 346].

В Олексіївці Б. Грінченко виявив неабиякий інтерес до літературознавства, літературної біографістики. У цей період з-під його пера вийшли біографічні нариси, життєписи «Григорій Квітка» (1890 р.), «Євген Гребінка» (1891 р.) та ін. Тоді ж Борис Дмитрович активно працював у галузі української поезії. Свідченням цього стали рукописні збірки «Вірші 1889-1892 рр.», «Галицькі вірші» (1892 р.).

Метою діяльності видатного педагога було всіляке сприяння поступу української освіти і культури: «Я вважаю, що українці повинні служити Україні і українській, а не московській просвіті. Поважаючи діячів московської просвіти в московській землі, я не можу інакше як негативно ставитися до московської просвіти в землі українській» [4, с. 49].

Як педагог із значним досвідом практичної роботи не залишив Б. Грінченко поза увагою й методичний аспект навчально-виховного процесу, збагативши фонд національних підручників букварем під назвою «Українська граматка до науки читання й писання», що вперше вийшов у 1907 р. в Києві. Підручник складається з чотирьох частин: власне азбука, читанка після азбуки, прописи та звернення «До вчителів». У зверненні автор, спираючись на власний досвід, давав поради стосовно методики роботи з книгою, а також вмщував пояснення щодо правильного читання (порівняно з російською мовою) суто українських літер. Необхідно зауважити, що за браком українських шкіл букварем для навчання дітей передусім користувалися батьки. Оскільки вони не мали спеціальної підготовки, запропоновані в книзі рекомендації були надзвичайно доречними [10].

Отже, роки вчителювання Б. Грінченка стали періодом його активної діяльності в галузі української освіти, літератури та літературознавства. Це був конкретний внесок педагога у поступ української національної справи.

1894 р. Б. Грінченко переїхав до Чернігова, де організував перше в Україні народне видавництво (всього вийшло друком 45 книжок народно-просвітницького характеру). Разом з дружиною він упорядкував та каталогізував знамениту колекцію української старовини В. Тарнавського (лише шевченківських експонатів налічувалося 758), видав тритомник «Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях» (1895, 1896, 1899). До зібрання увійшли фольклорні матеріали різних жанрів, надіслані В. Андрієвським, В. Кравченком, В. Горленком, М. Дикаревим, Н. Кобринською, М. Коцюбинським, М. Кропивницьким, І. Липою, В. Степаненком, С. Русовою [6].

У червні 1902 р. сім'я Грінченків із Чернігова переїхала до Києва, де Борис Дмитрович самовіддано здійснив титанічну працю: впорядкував, відредагував та значно доповнив (на 19 тис. слів) переданий йому лексичний матеріал для «Словаря української мови». Чотири томи словника виходили в Києві впродовж 1907-1909 рр. Вони містили близько 68 тис. реєстрованих українських слів з перекладом їх російською мовою і з відповідним

українським ілюстративним матеріалом із найрізноманітніших джерел – фольклорних та етнографічних збірок, літературних творів, словників, розмовної народної мови – з усієї території України. На той час це було найбільше зібрання лексичних фондів української мови.

Про те, як високо оцінювали це видання сучасники Б. Грінченка свідчить, зокрема, стаття в газеті «Рада» відомого українського політичного діяча, історика, літературознавця Д. Дорошенка. Автор зазначав: «Не маючи своєї національної (на Україні російській) школи, ми досі виучуємо нашу мову тільки з книжок та часописів. Словарь Б. Грінченка служитиме прекрасним регулятором і підручником для такого виучування – однаково для своїх і для чужих. Він служитиме також найкращим доказом багатства, різнородності й гнучкості нашої мови, служитиме покажчиком великої духовної роботи, яку виконав наш народ на протязі століть, виробляючи собі найпотрібнішу і найдорожчу культурну зброю – мову, це справжнє дзеркало своєї душі, образ національної вдачі. І може малодушні сини цього народу, що з такою злочинною легковажністю кидають мову своїх батьків, навчаться більше поважати і цінити це предківське надбання» [14, с. 443].

Київський період життя можна назвати вершиною громадської діяльності Б. Грінченка. Він вступив до Київської української громади та до Загальної безпартійної української організації, став спочатку одним із організаторів Української демократичної, потім одним із засновників Української радикальної і, нарешті, лідером Української демократично-радикальної партії. У програмних документах усіх цих організацій обов'язково підкреслювалася необхідність викладання в навчальних закладах рідною мовою учнів.

Головуючи 25 червня 1906 р. на першому загальному зібранні київської «Просвіти», Б. Грінченко у вступній промові підкреслив: «Треба зазначити тільки два пункти, які роблять заснування нашого товариства особливо важним. Перше, – що ми починаємо свою діяльність у той час, коли на арену історії виступають робочі маси як діяльні, а не пасивні творці нового життя. Роль просвітніх інституцій, які даватимуть освіту, знання цим масам, які допомагатимуть їм виробляти опертий на наукових фактах світогляд, мусить бути величезна.

Другий пункт – той, що товариство наше повстає у Києві, тому осередкові, звідкіля почалося наше культурне життя. Був час, коли з цього міста хвилі просвіти, хвилі розумового життя розливалися не тільки на всю Україну, але й на всю східну Європу, зачіпаючи й західну. Настало потому лихоліття, Київ занепав, але ж і після того він завсігди зоставався для нашого народу тим духовним центром, до якого поверталися наші очі, куди поривалося серце кожного на нашій землі. Наступає час, коли ми зможемо вернути нашому культурному центрові те сяйво культурної поваги, яка одна тільки дає нації право на місце серед інших націй. І се кладе на наше товариство велику й дорогу нам, але і важну повинність» [14, с. 444].

Борис Дмитрович очолював київську «Просвіту» з часу її створення до 19 травня 1909 р. Зазначимо, що членами цього товариства, яке ставило собі за

мету сприяти розвитку української культури й передусім – просвіті українського народу його рідною мовою, були такі відомі діячі, як Д. Дорошенко, В. Дурдуківський, С. Єфремов, О. Косач, О. Кошиць, А. Кримський, В. Науменко, І. Огієнко, С. Русова, Л. Старицька-Черняхівська, К. Стеценко, І. Стешенко та ін., тобто фактично весь цвіт київської української інтелігенції початку ХХ століття.

Водночас Борис Дмитрович був головою однієї з чотирьох комісій «Просвіти» – видавничої (функціонували ще бібліотечна, шкільно-лекційна та артистична комісії). Незважаючи на брак рукописів відповідного рівня, постійні фінансові труднощі та цензурний нагляд, завдяки винятковій наполегливості членів видавничої комісії, а особливо її голови, побачили світ 36 загальнодоступних видань. Серед них – художні та науково-популярні праці М. Драгоманова, І. Франка, М. Костомарова, С. Єфремова, самого Б. Грінченка. Крім того, видавалася література практичного, утилітарного характеру, яка навчала, наприклад, як раціонально годувати худобу, позбутися ярів і пісків, правильно поводитися в разі нещасного випадку, проводила антиалкогольну пропаганду тощо. Ці книжки були покликані сприяти самоосвіті малозабезпечених прошарків населення [14].

Б. Грінченко активно популяризував ідею національної школи. 31 грудня 1905 р. у Києві почала виходити перша щоденна українська газета «Громадська думка», до редакційного комітету якої разом із С. Єфремовим, М. Левицьким, В. Дурдуківським, М. Грінченко увійшов і Борис Дмитрович. Хоча вже 18 серпня 1906 р. влада заборонила часопис, на його шпальтах знаходимо цілу низку публікацій видатного освітнього діяча на педагогічну тематику. Серед них статті «Якої нам треба школи», «Народні вчителі і українська школа», «До земства і учителів: з приводу з'їзду учителів Гадяцького повіту», рецензії на український буквар Норця (псевдонім Т. Лубенця) та науково-популярну книжку М. Грінченко «Який буває державний лад» тощо. Крім того, педагог використовував газету для поширення знань серед народу, зокрема вміщував у ній свої праці науково-популярного характеру «Де ми і скільки нас» та «Оповідання з української старовини».

Слід наголосити, що Б. Грінченко є автором одного з найгостріших звинувачень тогочасної освітянської дійсності – твору «На беспросветном пути. Об украинской школе». Бажаючи донести своє слово до якомога ширшої читацької аудиторії, автор написав його російською мовою й уперше надрукував у 1905 р. на сторінках петербурзького журналу «Русское богатство» (в Києві окремою книжкою було здійснено перевидання в 1906 р., двічі в 1907 р., а також у 1912 р.). У цьому творі читач знаходить і численні посилання на погляди вітчизняних та зарубіжних педагогів щодо рідномовного навчання, і конкретні факти з історії боротьби українців за національну школу, і цілу низку трагікомічних випадків мовних непорозумінь між учнями-українцями та вчителями-росіянами, і аргументовані докази непридатності тогочасних російських підручників для ефективного навчання українських дітей [11].

Зауважимо, що педагог не лише критикував дійсність, а й готував ґрунт для майбутнього. Він був переконаний у невідворотності позитивних змін, а

тому визначив стратегічні напрями реорганізації школи в Україні, викладені, зокрема, у проекті статуту Всеукраїнської спілки вчителів і діячів народної освіти, заснування якої Б. Грінченко ініціював у 1906 р. Так, найпершими заходами на шляху створення системи національної освіти автори цього документу вважали впровадження загального безплатного обов'язкового початкового навчання, забезпечення наступності між нижчою, середньою та вищою школами, реалізацію права всіх народів, у тому числі й українського, навчатися рідною мовою, введення в середніх школах і університетах курсів вивчення української мови, літератури, а також географії та історії України.

Протягом життя письменник і вчений не залишав публіцистично-пропагандистської діяльності. Виступаючи як досвідчений редактор і видавець, він постійно стежив за процесами, які відбувалися в газетно-журнальній періодиці. Чимало його публіцистичних праць і сьогодні залишаються актуальними, зокрема «Народні вчителі і українська школа» (1906), «Братства і просвітня справа на Україні за польського панування до Б. Хмельницького» (1907), «Перед широким світом» (1907). Б. Грінченко справедливо зазначав, що вчитель, який не визнає потреби в українській школі, – то «чиновник», «казенний обруситель». Проаналізувавши стан справ на українській освітянській ниві, писав з великим занепокоєнням: «Питання про широку вселюдну освіту є одним із найважливіших питань у кожної нації. У нас, українців, це питання має ще більшу вагу, бо ми zostалися в просвітніх справах позад усіх європейських народів, і в нас справа освіти є разом і справою національного відродження. Коли ми хочемо чогось досягти як національний організм, мусимо з усієї сили стати до просвітньої роботи» [6, с. 56].

Як уже зазначалося, Борис Грінченко був представником молодого покоління борців за українську національну справу кінця XIX – початку XX століття. Проголосивши себе свідомим, національно-активним українством, продовжувачами патріотичної справи Т. Шевченка, вони влітку 1891 р. створили таємне товариство «Братство тарасівців», яке об'єднувало студентів і викладачів переважно харківських і київських вузів та інших культурно-освітніх діячів. І хоч це товариство проіснувало недовго (харківська організація його була розгромлена царизмом уже через рік – 1893 р., а київська проіснувала до 1898 р.), воно відіграло певну роль в активізації українських культурно-визвольних змагань саме в той період, коли під тиском царизму старогромадівське українофільство почало занепадати. Тарасівці особливо активно виступали проти русифікації України. Це фактично було їхнє головне кредо, яке рішуче пропагував і відстоював Б. Грінченко в своїй полеміці з М. Драгомановим у «Листах з України Наддніпрянської».

Попри те, що провідною темою всіх діалогів Б. Грінченка з М. Драгомановим був розвиток української літератури, мови та культури, їхнє ставлення до російської та європейської культур, вони також охоплюють багато питань стосовно формування національної самосвідомості, широкий аспект проблем української національної справи в цілому. І М. Драгоманов, і Б. Грінченко кожний по-своєму вболівали за долю свого народу, за українську мову, літературу і культуру, але шляхи до цього бачили різні.

Провідною думкою, яку відстоює Б. Грінченко, є та, що українці і росіяни – це два самобутні народи, і тому український народ так само, як і російський, має законне право на розвиток своєї мови, літератури і культури як головних атрибутів державної незалежності. І оскільки російський царизм, наголошує Б. Грінченко, використовував протягом віків помосковлення українців, щоб позбавити їх національної свідомості і державності, то він висуває тезу, яку рішуче відстоює: першочерговою справою є формування національно-свідомої української інтелігенції, яка б взяла в свої руки всю національно-просвітительську роботу серед народу [3].

Таким чином, роки вчителювання Б. Грінченка стали періодом його активної діяльності в галузі української освіти, літератури, літературознавства та публіцистики. Це був реальний внесок педагога у розвиток української національної справи. Видавнича діяльність Б. Грінченка у Чернігові, створення ним київської «Просвіти» – вершина його громадської діяльності. Свої політичні погляди народолобець виклав у «Листах з України Наддніпрянської».

Отже, наприкінці ХІХ – початку ХХ століття – в період найбільшого розмаху великодержавно-шовіністичної політики російського уряду в Україні – Борис Грінченко сміливо виступав за послідовне проведення національно-культурницької роботи серед українського суспільства. Однак не можна стверджувати, що нам вдалося пізнати у повній мірі світоглядні переконання Б. Грінченка на підставі їхніх утілень. Саме це має стати предметом подальших комплексних досліджень.

Джерела та література

1. Веркалець М. Педагогічні ідеї Б. Д. Грінченка / М. Веркалець. – К.: Товариство «Знання» УРСР, 1990. – 48 с.
2. Грінченко Б. Твори: в 2-х т. Т.1: поезії, оповідання / Б. Грінченко; вступ. ст. І. Пільгук. – К. : Вид-во АН Української РСР, 1963. – 603 с.
3. Грінченко Б. Листи з України Наддніпрянської // Грінченко Б. – Драгоманов М. Діалог про українську національну справу. – К.: Ін-т укр. археографії НАНУ, 1994. – С.35 – 145.
4. Грінченко М. Школи, де вчителював Борис Грінченко / М. Грінченко // Шлях освіти. – 1998. - № 4. – С. 47-50.
5. Єненко Ю. Промінь добра: Нарис-есе / Ю. Єненко. – Луганськ: Редакційно-видавничий відділ облуправління по пресі, 1994. – 64 с.
6. Животенко-Піанків А. Педагогічно-просвітницька праця Бориса Грінченка / А. Животенко-Піанків. – К.: Вид. центр «Просвіта», 1999. – 176 с.
7. Загірня М. Спогади / Передм., упор., прим. Неживої Л. – Луганськ: Шлях, 1999. – 160 с.
8. Козар Л. Школа в житті Бориса Грінченка / Л. Козар // Укр. мова та літ. – 1996. – №3. – С. 1-2.
9. Копиленко Н. До ювілею подружжя Грінченків / Н. Копиленко // Шлях освіти. – 1998. – №4. – С. 44-46.

10. Неживий О. Для рідного слова. Творча спадщина Бориса Грінченка і проблеми національного виховання / О. Неживий. – Луганськ: Вид-во ЛІВС МВС України, 1994. – 92 с.
11. Пастух Б. Борис Грінченко – безкомпромісний лицар національної ідеї: Публ. Есе / Б. Пастух. – Луганськ: Книжковий світ, 1998. – 164 с.
12. Погрібний А. Борис Грінченко. Нарис життя і творчості / А. Погрібний. – К.: Дніпро, 1988. – 268 с.
13. Світленко С. Український народолюбець Борис Грінченко на Катеринославщині: [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.ukrterra.com.ua/chronology/9/svitlenko_grinch.htm.
14. Українська педагогіка в персоналіях: У 2 кн.: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Кн. 1: X-XIX ст. / За ред. О. В. Сухомлинської. – К.: Либідь, 2005. – 621 с.